

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Тетяна Чайка, Аміна Кхелуфі, Ксенія Мирошник

СЛОВО ПИСЬМОВЕ І СЛОВО УСНЕ: У НАПРЯМКУ ДО УСНОЇ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ.

Частина II. Концепція¹

Тетяна Чайка: Перш ніж продовжити нашу розмову, я б хотіла вам подякувати. Адже ви зробили мені подарунок – навіть не зараз, а ще тоді, коли ми з Віктором Ароновичем цілком випадково потрапили на першу конференцію з усної історії філософії в Інституті філософії. Якщо я не помиляюся, це було влітку 2019-го року.

Аміна Кхелуфі: *3-го липня 2019 року.*

Т. Ч.²: Так! Тоді я раптом зрозуміла, що справа наша жива! Я не чекала, що до мене буде стільки звертань. Це таки досить дивне відчуття. А потім я зрозуміла, що річ зовсім не в мені. Річ у тім, що справа наша продовжується. Це таке задоволення! Я вам щиро бажаю, щоб ви коли-небудь відчули те, що відчула тоді я. Велика вам дяка за це. Не кожному випадає в житті щастя побачити, що його справа живе, розвивається, і що є люди, яким це також цікаво. Отже, дякую вам за такий подарунок.

А. К.: *Щиро дякуємо вам. Було дуже приємно з вами особисто познайомитися в липні 2019 року. Узагалі, це був досить плідний та змістовний круглий стіл³. Тоді, до речі, члени нашого Товариства вперше публічно презентували свої теоретичні напрацювання. І тоді вже в неофіційному спілкуванні ви сказали: «Сподіваюся, що ми ще з вами зустрінемося й одне про одного почуємо». Минуло кілька років, і ми з вами знову зустрілися для інтерв'ю, щоб продовжити ту розмову, яку тоді розпочали.*

Т. Ч.: Мені дуже приємно. Виходить, так інколи трапляється – те, чого хочеш, здійснюється.

© Т. Чайка, А. Кхелуфі, К. Мирошник, 2024

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Філософія в Україні 60–80-х років ХХ століття». Першу частину див.: [Чайка et al. 2024].

² Тут і далі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: **Т. Ч.** – Тетяна Чайка, **А. К.** – Аміна Кхелуфі, **К. М.** – Ксенія Мирошник. Розмова проходила онлайн за допомогою платформи ZOOM. Особливістю цього інтерв'ю є епізодичне приєднання до розмови п. Віктора Малахова, якого позначено ініціалами **В. М.** – Ця й усі подальші примітки зроблені науковим редактором.

³ Матеріали круглого столу див.: [Зборовська et al. 2019].

Перш ніж ми перейдемо до обговорення нашої основної теми, хочу зупинитися на кількох моментах, що стосуються створення тексту. Це може відбуватися в кількох формах. Перший передбачає збереження на письмі форми діалогу: тобто є ваші питання і є моя реакція. Саме так я зробила в книжках бесід із Горським⁴ і Кримським⁵. Є ще інша метода; я знаю, що вона використовується. При розшифровці питань інтерв'юера знімаються, і з того, що лишається, роблять класичний монологічний текст. Для мене другий варіант, як правило, небажаний, бо він не зберігає габітус самої події інтерв'ю.

А. К.: *На мою думку, краще, коли є і запитання, і відповіді – це показує динаміку розмови і вводить читача в атмосферу діалогу.*

К. М.: *Я підтримую Аміну в цьому питанні. Ми в Товаристві при роботі з текстами залишаємо репліки й інтерв'юера, й інтерв'юента.*

Т. Ч.: Є ще одна методика, вона досить екзотична. Одразу скажу, що я була присутня на такому інтерв'ю лише одного разу. Інтерв'юер, а це був відомий дослідник-етнограф Олександр Львов, сідає навпроти респондента, озвучує тему і каже: «Я вас уважно слухаю». А далі респондент сам розповідає, без будь-яких запитань чи зупинок з боку інтерв'юера, й до того ж цікаво розповідає! Я не знаю, як Олександр це робив, як готував він респондента, як на нього дивився під час такого свого інтерв'ю. Я його питала, він сказав, що це – секрет. Звісно, це – екзотика, але я б хотіла, щоб ви знали, що існує й таке.

Підготовка до інтерв'ю

А. К.: *Дуже цікаво! Пані Тетяно, а якщо говорити про процес підготовки до інтерв'ю, на що ви рекомендуєте звертати увагу? І що брали до уваги саме ви при підготовці до своїх інтерв'ю?*

Т. Ч. Я брала чимало різних інтерв'ю, але всі вони були в аспекті історії: історії людських доль під час Голокосту, історії життя звичайних людей у певних етнографічних спільнотах, історії творчих особистостей – діячів мистецтва, науки, зокрема філософії тощо. Перша передумова, якої слід обов'язково дотримуватися – це, на мій погляд, неформальне знайомство з людиною: ви маєте зробити для себе психологічний портрет свого майбутнього респондента, відчувати, зокрема, його характер, типи реакції. Від цього буде залежати і темп інтерв'ю, і характер питань. Наприклад, флегматику не можна ставити закриті питання, тобто такі, що провокують його на відповідь «так» або «ні» – у такий спосіб ви нічого не одержите. А з холериком треба бути дуже обережним, бо ви можете його запитати про одне, а він вам розповість про зовсім інше. І це потрібно враховувати. Окрім того, слід придивитися, як людина говорить, як швидко вона втомлюється. Раджу за можливості побачити людину в дії – приміром, якщо вона науковець-викладач, відвідати її лекції тощо.

По-друге, щодо наших респондентів у царині власне усної історії філософії, дуже важливою є обізнаність інтерв'юера з творчим доробком свого респондента. Як мінімум, потрібно подивитися, що цей філософ писав. А ще дуже корисно поговорити з кимось, хто поділяє його точку зору, і з тим, хто з ним сперечається. І тоді, коли ви, як-то кажуть, будете в темі, вам неважко буде занотувати собі з десятків питань, які видаються вам цікавими або такими, що потребують прояснення. Цього не слід уни-

⁴ Див.: [Горський 2014].

⁵ Див.: [Кримський 2012].

кати, адже те, що незрозуміло вам, може бути незрозумілим і ще для когось. До того ж такі питання можуть бути гарним приводом для респондента розвинути свою думку. У мене в інтерв'ю з Сергієм Борисовичем Кримським так траплялося неодноразово. Скажімо, були речі, які я не зовсім розуміла, і він їх пояснював, а також давав цікаві уточнення, яких у його письмових текстах немає. Інколи я цим користувалася як прийомом, провокуючи його на невеличку суперечку з тим, щоб він розвинув свою думку далі. Вважаю, що наші питання найбільшою мірою досягають своєї мети саме тоді, коли дозволяють зазирнути у творчу лабораторію філософа – нашого респондента.

Нарешті останнє, але не менш важливе. Людина, в якій ви берете інтерв'ю, має відчувати: усе, що вона розповідає, буде для вас цікаве. Це й психологічно важливо, бо тоді людина краще відкривається. Ось ці три моменти є, як на мене, найважливішими.

К. М.: *Чи не можете ви поділитися випадками зі своєї практики, які стосуються останньої тези?*

Т. Ч.: Із Сергієм Борисовичем у мене таких проблем не було – він апріорі був упевнений, що все ним сказане і навіть те, про що він змовчить, буде нам дуже цікавим. А ось із Віленом Сергійовичем Горським така проблема існувала. Він як людина надзвичайно чуйна і делікатна не те що був не впевнений у тому, про що розповідав... Але його погляд завжди був орієнтований на того, до кого він звертався. І так було завжди, принаймні відколи я його знала (а ми були знайомі близько 30 років). Так склалася доля, що останні роки роботи в Могилянці були не дуже радісні для нього з багатьох причин. І коли він розповідав якісь дуже цікаві речі, я часом відчувала з його боку брак упевненості; раз по раз він перепитував: «А чи треба говорити про це? А чи це буде цікаво комусь?». Отож мені доводилося підтримувати цей вогник взаємної цікавості та прямо чи непрямо давати йому зрозуміти, що його розповідь важлива.

Гадаю, що на це потрібно звертати увагу і підтримувати в респонденті відчуття як суто людської, так і фахової значущості того, про що він ладен нам розповісти. Можливо, й у вас будуть респонденти, пік активності яких припадає, скажімо, на 70-ті роки, а в людях тієї генерації здебільшого є цей страх – чи буде їхня розповідь сьогоденні комусь цікава.

К. М.: *Пані Тетяно, ви сказали досить слушну річ про необхідність встановлення довірливої атмосфери взаємної цікавості. А які є ще способи, щоб встановити контакт із респондентом?*

Т. Ч.: А отут закінчуються загальні рекомендації й починаються конкретні, адже до кожної людини має бути індивідуальний підхід. Я виходжу з того, про що вже казала вам: будь-яка людина має приховане чи явне бажання розповісти себе іншим – і це, до речі, підтверджують психологи. Але на шляху до такої саморозповіді кожен стикається зі своїми власними проблемами. Більш-менш вільно спілкуються, наприклад, лектори, відчуваючи від цього задоволення. Я сама деякою мірою належу до таких людей. Проте такими є далеко не всі. Декому здається, що вони не здатні себе розповісти.

До речі, на це повинні зважати вчителі. Спочатку дитині видається, що вона не може про себе розповісти, а потім уже й не хоче. Я би сказала, що ця здатність формується ще з дитячого садочка. Коли дитина є лідером у класі, таких проблем здебільшого не виникає: така дитина знає, чого хоче і що може. А з тими, хто лідерами не

є, треба працювати. Аутсайдерами в школах стають дуже швидко, і травми від того залишаються на все життя: людина щиро вважає, що цікавим може бути хтось інший, але не вона. Вона закривається і зникає жити мовчки. Але ж напруга залишається, бо кожному в житті потрібно бути почутим. Колись був дуже гарний фільм «Доживемо до понеділка». У дев'ятикласників питали про те, що таке щастя, і один хлопчик написав: «Щастя – це коли тебе розуміють»...

Ваші респонденти приходять до вас уже сформованими особистостями, зі своїми звичками, травмами, психологічними «блоками». Звісно, варто знати прийоми, як працювати з такими «блоками», як їх розблоковувати, але окрім професійних знань є ще й особиста інтуїція. Спираючись на неї, треба спробувати зробити так, щоб людина сама захотіла вам відкритися, навіть усупереч напрацьованим «блокам». А коли вона відкривається, у неї з'являється до вас симпатія. Можливо, ви станете першим, хто поцікавився її внутрішнім світом, звернув увагу не тільки на її думки, але й на почуття. Також важливо зрозуміти, що є найцікавішим для вашого респондента. Тоді ваша розмова стане більш теплою і невимушеною.

Про помилки в інтерв'ю

А. К.: Дякую. Ми з вами вже багато говорили про те, як зробити, щоб інтерв'ю було вдалим. А які, на вашу думку, очевидні й неочевидні помилки можуть зіпсувати інтерв'ю? Ніби ж усе добре, ми підготувалися, але щось пішло не так...

Т. Ч.: Щоб окреслити ризики інтерв'юера, спробуємо умовно виокремити деякі типи респондентів згідно з тим, яку роль відіграє слово в їхній професійній діяльності й узагалі в життєвому досвіді. Перший тип – люди, які, так би мовити, працюють переважно руками, а не словом. Другим типом респондентів є ті, чия професія має інструментальний зв'язок з безпосередньо словесним спілкуванням – працівники соціальних служб або сфери послуг, лікарі тощо. Є ще третя категорія респондентів – науковці, вчителі, викладачі вишів, журналісти, політики, письменники, тобто люди, для яких слово і думка, сконцентрована в ньому, є не тільки інструментом діяльності, але й певним її результатом і творчим доробком. Безумовно, саме до цієї категорії відносяться й ваші респонденти – філософи. Отож із ким, на вашу думку, вам буде важче працювати?

А. К.: Мені здається, що з третіми. Часто у вчителів є така настанова всіх навчати.

Т. Ч.: А ви, Ксеніє, як вважаєте?

К. М.: Також, здається, що з останньою категорією людей працювати найскладніше. З ними ми наражасмося на небезпеку клішованих відповідей.

Т. Ч.: О! Дівчата, ви підмітили цілком слушно. А я це збагнула не одразу. В інтерв'ю зі свідками Голокосту моїм завданням було оприявнити їхній особистий досвід – тобто не те, як воно було «взагалі», а як було саме для них. Якось у мене трапилася розмова саме з респондентом, так би мовити, з третьої категорії, від якого я багато чекала, а він охоче й багато розповідав. Але ж інтерв'ю виявилось геть порожнім. Мій респондент, знаний журналіст і письменник, який у дитинстві пережив Голокост, замість власного досвіду заходився видавати клішовані, майже газетні сентенції, а коли я спробувала перевести нашу розмову в особистісний ракурс, він розгубився і так до пуття й не зміг нічого сказати.

І Аміна мала рацію, коли сказала про вчителів. У деяких із них це фахова травма, психологи називають такий феномен професійним вигоранням. Головне прагнення –

навчати – усе трішки затьмарює. Однак найгірша ситуація, усе ж, із клішованими відповідями, про які зауважила Ксенія. Найчастіше це відбувається несвідомо – люди говорять «газетним» текстом, ба навіть так уже й мислять. А коли тобі вдається вивести респондента з цього стану, він губиться, не знає, що сказати. І це завдає безперечної і непоправної шкоди інтерв'ю, яке, здавалося б, мало всі підстави виявитися цікавим і вдалим. Інтерв'ю може проходити гладко, але за змістом там нічого не буде. Нам треба враховувати цю небезпеку, бо наші респонденти – це люди слова. І клішованість їхніх уже «напрацьованих» висловлювань може даватися взнаки, якщо інтерв'юер спеціально не працюватиме над руйнуванням таких стереотипів і клішованих фраз. Оце така типова невдача, яка трапляється в інтерв'ю.

К. М.: *Але ж очевидно не єдина!*

Т. Ч.: Є і протилежна проблема. Інколи людина розповідає про власний досвід і сама жахається своїх слів, проживаючи всі події ще раз. Часом така людина настільки заглиблюється у свою розповідь, що не витримує емоційної напруги, і в якийсь момент зупиняє інтерв'ю і каже: «Усе, я вже розповідати більше не можу й не хочу».

А. К.: *Це, перш за все, стосується мабуть, тих респондентів, які пережили щось страшне, зазнали глибокої травми...*

Т. Ч.: Так. У мене було інтерв'ю з директором однієї школи на Харківщині. Коли він був 12-річним хлопцем, на його очах загинула вся його сім'я. Його врятували сусіди, він виріс, вивчився і став вчителем історії. На час нашого інтерв'ю його син, закінчивши педінститут, теж працював вчителем історії в іншій школі. Я вже казала, що за протоколом спілбергівських інтерв'ю наприкінці розмови ми мали змогу спілкуватися з членами родини респондента. І от мій респондент у присутності сина, згадавши про загибель своїх близьких, раптом сказав: «Я не буду далі говорити». І це «я не буду» застрягло як кістка у мене в горлі. Тож я спитала в сина як молодого вчителя історії, чи готовий він розповідати історію Голокосту учням, зокрема й у своєму місті. Він відповів: «Я не знаю. Мабуть, що зараз не готовий». Я запитала про причину, він відповів, що поки не може підібрати слова, але в нього є якийсь несвідомий спротив. І тоді я спитала батька, чи буде він показувати оце наше інтерв'ю своїм учням. Він чітко, без пауз сказав: «Ні! Я нікому й ніколи це не покажу». Тут мені вже нікуди було діватися і я прямо спитала: «А чому?». Він так само без зупинки відповів: «Я боюся розповсюдження прецеденту, що таке було в реальності. Я боюся, щоб це не стало навчальним телебаченням».

К. М.: *Наскільки подібні випадки можуть бути характерні для розмов із філософами?*

Т. Ч.: Безперечно, у розмовах із філософами ситуація інша й подібні за змістом епізоди малоймовірні. Але екстремальні ситуації в нашій фаховій діяльності все ж трапляються. Наприклад, я досі шкодую, що мені не судилося взяти інтерв'ю в Михайла Олександровича Булатова, який викладав німецьку класичну філософію в нашому університеті наприкінці 60-х – на початку 70-х років. На мою думку, він – унікальний знавець і викладач; багато з нас, студентів тодішньої генерації, зобов'язані йому розумінням і любов'ю до німецької філософської спадщини, любов'ю, яка зберігається й досі. Тож я обов'язково попросила б його розповісти, як він захищав свою докторську дисертацію, присвячену аналізу німецької класичної філософії. А захищав він її аж три рази – від 1974 до 1983 року!.. І якби я його спитала, чи хоче він оприлюднити цю історію свого захисту, – не певна, що він не відповів би мені як ті попередні мої респонденти. Може, він теж би боявся, що ця його історія стане «навчаль-

ним телебаченням». Я була на двох його захистах і запам'ятала їх на все життя. Гадаю, що це було дуже показово для стану нашої філософської спільноти 70-х років.

К. М.: *А чого це точно не повинен робити інтерв'юер? Які помилки, на вашу думку, є найгрубішими при проведенні інтерв'ю?*

Т. Ч.: Узагалі це широка тема, на яку можна прочитати й курс лекцій. Колись в Острозькій і Могилянській академіях я читала курс лекцій з історії Голокосту, спираючись на практику інтерв'юерської роботи, і трішечки готувала інтерв'юерів з числа студентів для гарячих інтерв'ю. І я там про це говорила, але, розумієте, коли це курс лекцій, усе дещо по-іншому виглядає.

Безперечно, в основі діяльності інтерв'юера лежить своєрідна маєвтика. Перш за все інтерв'юер – це дійсно така собі «бабця-повитуха», що допомагає респонденту в народженні його розповіді. Тож головні помилки інтерв'юера пов'язані з некваліфікованою «допомогою» в цьому маєвтичному процесі. Як мінімум, не потрібно заважати респондентові: надміру втручатися в його розповідь, жорстко окреслювати напрями розмови. Треба слухати респондента і допомагати йому так, як робить це диригент: з одного боку, давати йому щонайбільше волі, а з іншого – усе ж трішки його скеровувати залежно від конкретних завдань вашого з ним інтерв'ю.

По-друге, ваша розмова з респондентом не повинна набувати протокольного характеру. Наші вчителі з Фонду, наприклад, відбирали у нас папірці, на яких ми записували питання до респондентів. Вони наполягали, щоб на інтерв'ю з нашого боку не було жодних папірців – тільки очі в очі, ніяких записів! План розмови ми повинні твердо тримати в голові, і щоб він нас не обтяжував.

По-третє, в жодному разі не можна повчати респондента – навіть якщо дуже хочеться. Бо від того людина губиться: вона ще не розуміє до кінця, чого вам від неї треба, а ви вже кажете їй, чого не треба. Респондент або закриється, або почне відповідати в дусі «не знаю», «не бачив», «забув».

Узагалі, інтерв'юеру варто уникати оцінних суджень, особливо негативних. Наприклад, ви питаєте: «А ось ця чудова думка такого-то автора...». А уявіть лишень собі, що він не пам'ятає ані тієї думки, ані того автора – а ви вже назвали її чудовою! Йому буде незручно. Чи ще гірше – «Ця недолуга концепція...» – і ви вже все закрили. Єдине, що ви можете – це відреагувати на слова респондента й подякувати йому: «Ця ваша думка дуже цікава і важлива для мене», – але й це теж не варто робити часто.

І нарешті – ніколи не зволікайте з проведенням інтерв'ю! Є змога його брати – беріть одразу.

Узагалі, ваше питання, Ксеніє, дуже важливе, і я боюся щось іще пропустити, але наразі спадають на думку саме ці пункти.

Про Київську філософську школу 70–80-х років

А. К.: *Виникло принагідне питання щодо захисту пана Булатова. Яка причина того, що людині довелося захищатися аж тричі?*

Т. Ч.: Про це мала би бути дуже довга розмова. Справа ж не в тому, що дисертація Булатова була, так би мовити, не «на рівні». Вона була «на рівні» й навіть більше, якщо порівнювати з тим, які роботи переважно тоді захищалися. Але вона потребувала для свого розуміння текстуального знання першоджерел – праць Канта, Гегеля, Фіхте тощо. А з цим у наших тодішніх метрів, м'яко кажучи, були проблеми. Трохи краще вони знали Маркса і, звичайно, Леніна. І от уявіть собі: на захисті си-

дять поважні науковці й не розуміють половини з того, на що спирається дисертант! Це, звісно, дратує... А перед ними стоїть Михайло Олександрович, невисокий на зріст, дуже неголосний, ба навіть флегматичний, і неквапом викладає щось таке, що видається панам професорам цілковитою нісенітницею. Ми ж, аспіранти і студенти-філософи, яких набігла ціла аудиторія, ловимо кожне слово улюбленого викладача – але ж ми не маємо тут права голосу!..

Узагалі, цим своїм питанням, Аміно, ви навернули мене на дуже важливу тему спогадів про наших університетських вчителів. Треба сказати, що в студентські роки, окрім Анатолія Станіславовича Канарського, серед викладачів у нас на факультеті авторитетними були ще так звані три «Б»: Булатов (німецька класична філософія), Бичко (він блискуче викладав, як тоді це називалося, сучасну буржуазну філософію) і Босенко (викладав діалектику за Марксом і Леніном, але викладав так, що ми, тодішні друокурсники, відкривали роти). Це, так би мовити, три кити, на яких ми зростали.

Причому, з плином нашого зростання наші преференції змінювалися. Скажімо, на 4-му курсі до яскравих пасажів Валерія Олексійовича Босенка ми вже ставилися досить скептично. Я знаю, до речі, що його останні роки в університеті були дуже нерадісні. А класичний «булатівський» обрис гегелівської діалектики зусиллями Ігоря Валентиновича Бичка збагачувався для нас цілком сучасними й дуже цікавими контекстами.

Світ середньовічної європейської філософії відкривала нам Анастасія Олександрівна Пашкова, яка самовіддано любила свій предмет і якоюсь мірою надолужувала для нас своїм викладанням категоричну нестачу першоджерел у наших бібліотеках. Треба враховувати, що не було в нас тоді ані достатнього корпусу філософської літератури, яку ми могли б вільно читати, ані навіть доктора Гугла з Вікіпедією. Була, щоправда, наша улюблена академічна бібліотека й була Історична бібліотека в Лаврі, до якої саме Анастасія Олександрівна нас і призвичаїла. Там ми могли хоч трохи читати античні та середньовічні філософські першоджерела, принаймні ті, що були перекладені російською мовою (в оригіналі ми нічого читати не могли, бо викладання греки й латини вважалося тоді на нашому факультеті недоцільним, зайвим, про українські ж переклади не чутно було зовсім).

До речі, якщо ви братимете інтерв'ю в людей, які активно працювали або ж училися в 70–80-ті роки, ви маєте на це зважати. Я на це звертаю увагу, бо на такому тлі наші вчителі мали для нас величезне значення, адже вони були найпершим і найсуттєвішим джерелом наших знань. Задля правди треба сказати, що були в нас і такі викладачі, які через свою некомпетентність або й нездатність до викладацької професії загалом ставали, так би мовити, і джерелом нашого невігластва в окремих сферах. Тобто роль університетського вчителя була в усіх відношеннях справді дуже великою.

А. К.: *Хоча ми й не планували про це говорити, але раз вже зачепили цю тему... Виходячи з того, що ви сказали, хотіла запитати про Київську філософську школу 70–80-х років. Чи можемо ми взагалі говорити про школу як таку?*

Т. Ч.: Так, це справді велика тема, важлива для розуміння стану нашої вітчизняної філософії періоду 60–80-х років. На жаль, я не відчуваю себе в цій темі експертом. Я не була в цій школі ані серед її засновників, ані серед учителів – я і мої однолітки були в ній хіба що учнями. Вдячними учнями. Скажу, що те, що ми зараз називаємо Київською філософською школою, мабуть, не зовсім відповідало формальним ознакам академічної наукової школи. Але за змістом – за наявністю певних спільних теоретичних настанов, близьких за своїм духом концепцій і способів їх викладання і,

зрештою, за наявності широкого кола учнів і послідовників – найменування школи уявляється мені в даному разі цілком доречним.

Зауважу, що осмислення феномену Київської філософської школи має вже певну традицію. Зокрема, його розкриттю було цілком присвячене 3-тє число часопису «Філософська думка» за 2015 рік – тут міститься присвячене цій темі надзвичайно цікаве інтерв'ю Мирослава Поповича, спогади й аналітичні розвідки Петра Йолона, Віталія Ляха, Віктора Козловського, Сергія Йосипенка та ін. Як на останній відомий мені і вам приклад пошлюся на опубліковане в «Sententiae» інтерв'ю з Віктором Маляховим, яке нещодавно взяла в нього Оля Сімороз.

Головне – те, що ця школа в нас, на моє переконання, дійсно була. І без неї наступний розвиток нашої філософської думки 90-х і 2000-х років, його рівень і напрями мені важко собі уявити. При тім треба зазначити, що в різних державах, за різних режимів галузі культури існують на різній відстані від настанов державної ідеології. Природно, що чим ця відстань від ідеологічного пресу є більшою, тим більше свободи й розмаїття має філософська думка. Але ж Київська філософська школа розвивалася, можна сказати, у безпосередній близькості від цього ідеологічного пресу. Сліди цієї близькості досить виразні.

Проте навіть за цих умов у нас зберігався свій підхід до розв'язання філософських проблем, свої дослідницькі напрями, які до того ж мали інтелектуальне продовження. У цьому ракурсі інтерв'ю з нашими філософами, що працювали в період 60–90-х років, має особливий сенс. Тим більше, що без врахування особливостей зазначеного періоду часом складається досить неадекватна, жорстока й несправедлива картинка. На мою думку, дуже важливо, щоб сучасні уявлення про те тридцятиріччя в історії розвитку нашої філософії були якомога адекватніші й повніші. Ми ж бачимо, які кліше накладаються на той період уже сьогодні. Маючи з ними справу, варто складати собі звіт, де й що було не зовсім так, а інколи й зовсім не так. І про це, до речі, вам ще можуть розповісти безпосередні свідки.

Гаряче інтерв'ю

К. М.: *Пані Тетяно, у нашій розмові ви вжили термін «гаряче інтерв'ю». Чи могли б ви розповісти про нього взагалі та про свій досвід участі в ньому зокрема.*

Т. Ч.: Так, є таке поняття. Ідеться про інтерв'ю, яке можна взяти або зараз, або вже ніколи. Ми багато стикалися з такими інтерв'ю під час роботи в проєкті Спільберга – людину можна запитати сьогодні, а от що з нею буде завтра, ми не знаємо.

Мій негативний досвід такого гатунку невеликий, але дуже прикрий. Було в мене два таких випадки. Перший стосується проєкту «Долі євреїв України», я не взяла інтерв'ю в батька Віктора Ароновича, відомого скульптора Арона Яковича Футермана. Він пройшов усю війну – де він тільки не був і чого тільки не бачив! Звісно, ми планували з ним інтерв'ю, але ж ми жили поруч, разом снідали, обідали й вечеряли, щодня в кожного було безліч «невідкладних» справ, тож коли ми згадували про інтерв'ю, то за обоюсторонньою згодою повсякчас відкладали його на завтра, завтра, завтра... Плинув час, і, зрештою, це «завтра» так і не настало. Не встигли... Відтоді минуло вже 30 років, а я досі вважаю, що це не здійснене інтерв'ю було б, мабуть, одним з найцікавіших у проєкті.

Другий випадок – це інтерв'ю з людиною, яку ви добре знаєте, із Мирославом Володимировичем Поповичем, інтерв'ю, яке розпочалося, але не продовжилося.

Бачте, після вже завершених моїх інтерв'ю з Віленом Сергійовичем Горським і Сергієм Борисовичем Кримським ми з Мирославом Володимировичем домовилися теж. Спочатку він запропонував провести інтерв'ю у нього в кабінеті. Наступного ранку, о 10-й, ми вже сиділи в його кабінеті за столом, і між нами був диктофон. Почалася розмова, яка обіцяла бути дуже плідною й розлогою, але не так сталося, як гадалося. Кожні п'ять хвилин відчинялися двері, й Мирослава Володимировича відволікали нагальні директорські справи. Так ми промучилися день. По тому Мирослав Володимирович хитро примружився й сказав: «А давай-но завтра прийдемо сюди не о 10-й, а, скажімо, о 8-й ранку. Поки всі позбігаються, у нас буде бодай годинка, щоб попрацювати спокійно». Так і вчинили. І ця годинка, навіть півтори, у нас таки була. Утім, це швидко скінчилося, бо ті, кому був потрібен Мирослав Володимирович, а він, здається, потрібен був усім на світі, виявилися ще хитрішими за нас, і теж почали приходити з 8-ї ранку.

Тоді Мирослав Володимирович каже: «Знаєш, Таню, мої діти зараз поїхали, і я майже один вдома. Приходьте-но з Віктором до мене додому, посидимо в тиші день, поспілкуємося й усе запишемо. А я таким борщем вас нагодую!» І, чесно кажучи, я розгубилася. Замість того, щоб взяти ноги в руки й бігти туди, бо такої можливості, може, більше й не буде, я йому сказала: «Та, Мирославе Володимировичу, якое незручно». Він ще тоді й хворів трішки, я запропонувала зустрітись, коли одужає. Ну, словом, нагоди більше не трапилося. Через якийсь час він зовсім захворів, і про інтерв'ю вже мови бути не могло.

Так, виявилось, що це було оте саме гаряче інтерв'ю!.. Ви ж уявіть собі, яким свідком епохи і нашого філософського життя був Мирослав Володимирович. З його досвідом, з його довгим життям, пам'яттю, уявою, здатністю схоплювати характерні риси – він ще ж був гарним актором! І в мене лишився тільки початок цього інтерв'ю – нещодавно його прийняли до друку у видавництві «Дух і Літера», там готують збірку, присвячену пам'яті Поповича. Довгий час я з прикрістю думала, як це могло трапитися, що я не взяла цього інтерв'ю. Звісно, обставини – але, зрештою, то була моя професійна помилка. А вам – урок. Якщо згоджуються на інтерв'ю сьогодні чи завтра, беріть його сьогодні.

Про роль свідка і свідчень в історичних та філософських інтерв'ю

К. М.: *Пані Тетяно, ви згадали щойно про свідків, звідси питання – яка роль свідка і свідчень у філософських та історичних інтерв'ю? Почнемо, мабуть, з історичних.*

Т. Ч.: Спочатку про категорії «свідок» і «свідчення». На сьогодні про це вже існує чимала література. Пошлюся на щонайближчі для мене джерела. У нас в Україні, здається, у 2013-му, спеціально цій темі були присвячені одні з Успенських читань. Згодом «Дух і Літера» видала збірку матеріалів цих читань⁶, можна звернутися до видавництва й запитати. Далі, не так давно Олексій Сігов захистив дисертацію на тему «Етика свідчення: герменевтичний підхід». Якщо буде змога, подивіться цю роботу. Олексій був моїм студентом; я знаю, що він – цікава і глибока людина.

А ще хочу додати з власного досвіду, насамперед стосовно історичних свідчень. У міжнародному обігу є щодо свідків події така узвичаєна категорія – байстендерс,

⁶ Див.: [Сігов 2013].

тобто ті, що стояли поруч. У «голокостных» інтерв'ю проекту Спілберга байстендерс до категорії свідків, у яких належало брати інтерв'ю, не потрапляли. Я й досі не знаю причини такого підходу, може, у ньому відбилася специфіка американської судової системи, але я думаю, що свідчення людей, які були присутніми при тих страшних подіях, безперечно цінні й важливі сьогодні для нас. Ось, наприклад, ведуть колону людей на страту, а вздовж дороги стоїть натовп або люди просто дивляться з вікон. Вони, ці люди, не є ані безпосередніми жертвами, ані, не дай Боже, виконавцями, ані тими, хто переховував нещасних. Американці вчили нас, що такі люди не входять до реєстру свідків, ми з цим чітко не погоджувалися й усе ж таки намагалися брати в отих байстендерс інтерв'ю. І досвід показав, що ми, мабуть, таки були праві. Свідчення байстендерс виявилися напрочуд промовистими; мимовільні споглядачі розповідали нам не тільки про те, що вони бачили, а і про те, що вони відчували, як діяли і як себе при тому позиціонували.

А. К.: *А в чому, пані Тетяно, полягає особливість свідчення у зв'язку саме з філософськими інтерв'ю?*

Наш свідок в історії філософії – це насамперед свідок певних мисленневих процесів і контекстів, в яких існує і розвивається думка: контекстів культурних, політичних, економічних. Кримський, Горський і Попович, з якими мені пощастило працювати як співробітниці Інституту і як інтерв'юєрові – класичні взірці філософських респондентів саме такого гатунку. Дещо інший тип свідка стану й розвитку філософського життя України 60–90-х рр. і, зокрема, життя нашого Інституту філософії являє собою Петро Федорович Йолон – незмінний упродовж десятиліть заступник директора Інституту з наукової роботи.

Вважаю, що розлоге інтерв'ю з Петром Федоровичем, яке загалом тривало більше 60 годин, має неабияку фактологічну й наукову цінність. Передусім маю сказати, що загалом Петро Федорович був людиною не лише гострого розуму і неабиякого практичного глузду, але й надзвичайно самокритичною. Десь на початку нашого з ним інтерв'ю він сказав, що його життя склалося таким чином, що як вчений він повною мірою реалізувати себе не зміг – такі були обставини. Але при тому він цілком усвідомлює свою роль організатора наукового процесу. І оце, я вважаю, чиста правда. Інститут без нього не вижив би! За тих умов, в яких перебував Інститут філософії, без вміння, інтуїції, організаційного таланту та вдачі Петра Федоровича Інститут не зміг би зберегти свій науковий потенціал, найкращих своїх вчених. Багато з нас можливістю свого творчого здійснення й досі завдячують Петру Федоровичу.

Що ж до нашого інтерв'юєрського ракурсу, Йолон – стовідсотковий свідок і учасник інтелектуальних процесів, які відбувалися в Україні в 60–90-ті рр. При тому він не тільки все це бачив і розумів, але й міг це чудово відобразити. Коли він розповідав, у його характеристиках було стільки дотепних рис, стільки живих, цікавих деталей – то був ніби театр одного актора! І це зовсім не «художній вимисел» – просто він так пам'ятав, так бачив. Він зберіг для нас у своїй пам'яті обставини, людей, їхній творчий доробок. Ось вам такий свідок розвитку нашої філософії й життя нашої філософської спільноти.

Звісно, не одразу видно, хто перед вами. Головне – потрібно почути людину й заохотити її до спілкування саме в тій ролі, у тій галузі, де її діяльність видається найбільш цікавою і плідною.

Про пам'ять та когнітивні упередження

А. К.: Свідок у своїх розповідях спирається на пам'ять. Інколи трапляється так, що ми стикаємося з когнітивними упередженнями, певними викривленнями в пам'яті. Як бути в цих випадках історичної філософії? Я, до речі, знайомилася з вашою статтею, де ви писали про метод асоціації, який ви використовували, щоб допомогати людині пригадувати. Це дуже цікаво.

Т. Ч.: А отут, Аміно, добре було б, якби в нашій розмові була третя людина – психолог або психотерапевт, який детально розповів би, як працювати з людською пам'яттю. У сучасній науці існує безліч напрямів інтерпретації та актуалізації історичної і психологічної пам'яті. З найближчих можу назвати дослідження моєї колеги, цікавої української вченої, яка, на жаль, рано пішла від нас, Жанни Миколаївни Ковби. Особливо корисними виявилися для мене її розвідки зі структури історичної пам'яті.

Але перший свій досвід у галузі психології пам'яті, який прислужився мені в моїх інтерв'ю, я набула ще в студентські роки. Тут я хочу згадати з великою вдячністю свого педагога Людмилу Йосипівну Марисову⁷. Я думаю, в нашому університеті є ще ті, хто її пам'ятає. А ви, мабуть, про таку й не чули. Свого часу вона була зіркою на факультеті. Вона викладала в нас, філософів, психологію на 2-му й на 3-му курсах. Людмила Йосипівна була розумною й освіченою людиною, а до того ж – блискучим викладачем. Вона прищепила нам на все життя любов і цікавість до психології. Скажу вам таке: якби до неї не було Анатолія Станіславовича Канарського з його естетикою (моє перше захоплення), то, мабуть, під впливом Людмили Йосипівни я пішла б у психологію. Я вам казала вже про свою ваду: перше моє молоде зацікавлення якоюсь темою – це зацікавлення викладачем.

Зрештою, це банальна ситуація, коли дівчата закохуються у своїх викладачів; а взагалі треба зважати на те, що особистість дуже впливає на інтереси. Так от, повертаючись до нашої теми. Я не стала професійним психологом, і мій досвід у роботі зі свідками переважно інтуїтивний, і все ж таки – він наполовину від Людмили Йосипівни. Це вона нас вчила асоціативному методу, який я, до речі, часто застосовую й до своєї власної пам'яті.

А. К.: Можливо, ви використовували й інші техніки? І як бути в ситуаціях, коли людина не те, що не пам'ятає, але викривляє інформацію?

Т. Ч.: Щодо інших технік актуалізації пам'яті. На жаль, мій досвід власне філософських інтерв'ю не настільки великий, щоб із нього можна було вивести якісь специфічні настанови в цьому відношенні. Тож я насамперед спиратимуся тут на досвід спілкування зі свідками Голокосту. Зазначу, що до методу асоціації примикає ще метод т. зв. допоміжної деталізації. Наприклад, питаєш людину, як її вели на розстріл чи як переводили з одного місця на інше («марші смерті»). Людина каже: «Це був жах, деталей я не пригадаю». Або ж вона починає переповідати кліше, те, що вона читала, чула.

Що з цим робити? З одного боку, цілковитою неправдою такі клішовані оповіді вважати не можна. Але особистою правдою вони теж не є. Тут, на мою думку, можуть стати в пригоді асоціації. Скажімо, ви питаєте: «Коли ви йшли в колоні, вам було тепло чи холодно?», «Що у вас мерзло – руки чи ноги?», «Ви казали, що напередодні ніч не спали. У вас, мабуть, дуже боліла голова чи хотілося спати?», «А чи

⁷ Людмила Йосипівна прожила майже сто років (1917–2015), з її біографією можна ознайомитись, наприклад, у: [Будзей 2018].

ви боялися впасти?» (тих, хто падав, розстрілювали, і мені розповідали, що інколи люди спеціально падали, бо не було вже сил терпіти). Це – один варіант, який допомагає мобілізувати особистісну пам'ять респондента.

До речі, деталізацію можна використати і як своєрідний провокативний засіб. Наприклад, людина мимохить зазначила, що вони йшли восени чи взимку по дорозі, але як ішли, вона не пам'ятає. А я їй кажу: «Ну, як же ви не пам'ятаєте і не знаєте? Це ж певно літо було! Сяло сонце, вам було дуже спекотно, хотілося пити, а води ніде...». І тут мій респондент відкриває на мене очі і каже: «Та яке літо, яке сонце – осінь була! Нас вели полем, дощ шпарив, і ми не знали, куди від нього подітися!». Розумієте, я даю респондентові такі варіанти, яких, найбільш вірогідно, не було. І він, як правило, сам їх заперечує, бо таким чином актуалізувалася його резервна пам'ять. Отакі нехитрі провокації інколи дуже добре спрацьовують.

До речі, я вже застосовувала метод провокації й у наших філософських інтерв'ю. Коли Сергій Борисович Кримський проминав тему, яка мені видавалася значущою, а йому, мабуть, не вартою уваги, то запитавши його прямо, можна було наразитися на досить-таки дошкульну відмову про це говорити. А мене ж таки цікавить саме той момент, який він з невідомих мені причин проминає! До того ж, цікавить мене й те, чому саме він це проминає. І я йому кажу: «Знаєте, Сергію Борисовичу, я чула...» або «Про вас казали, що ви прихильник ось такого», – і починаю викладати якусь відверту нісенітницю. І все! Тут вже Сергієві Борисовичу нікуди від мене подітися! І він з усім своїм темпераментом починає докладно й цікаво розгортати тему, яку за іншої постановки питання відкинув би як банальну.

Пам'ятаєте, ви якось мене запитували, яким має бути інтерв'юер у філософському інтерв'ю: наївним учнем чи майже рівним співрозмовником? І тим, і другим – звичайно, по можливості й у залежності від обставин. Як я щойно сказала, коли мені хотілося, щоби метр розвинув думку, яка видавалася йому не вартою особливої уваги, я, як-то кажуть, вдягала на себе «дурочку» і казала: «Ой, Сергію Борисовичу, тут я щось не розумію...» – і починала нести якусь таку нісенітницю. Як правило, Сергій Борисович заходився запально пояснювати, а потім і сам сміявся: як ти мене спровокувала!

А. К.: *Людська пам'ять дуже суб'єктивна. Інколи людина наче змушує себе пам'ятати щось так, а не інакше. І надалі тримається саме такої позиції чи щось просто «забуває»...*

Т. Ч.: Узагалі, в інформативному полі наших інтерв'ю, і філософських, і суто історичних, крім очевидних вад людської пам'яті, ми нерідко маємо справу з різноманітними викривленнями. З ними складно боротися, особливо коли ми не розуміємо їхньої природи – звідки вони випливають й від чого вони. Одна справа, коли це – кліше. Але є й такі ситуації, коли людина трішечки «шифрується»; ви це відчуваєте, але запобігти цьому зможете тільки тоді, коли зрозумієте причину. Може, ваш респондент взагалі не готовий про це говорити або він чогось остерегається, йому може бути за щось соромно чи за цим стоїть якась інша обставина, про яку ви гадки не маєте. В усякому разі, ви повинні хоч трішки розуміти причину викривлення, тоді буде легше це виправити – або ж полишити таким, як є.

Прошу, пам'ятайте, будь ласка: інформація, яку ви берете, – це не тільки те, про що людина вам скаже, але й те, про що вона змовчить. Іноді останнє є навіть важливішим, ніж те, про що вона прямо сказала. До речі, вчителі з Фонду Спілберга безжально відсіювали інтерв'юерів, які так чи інакше були свідками тих самих подій, про які розповідає респондент. Як правило, з цього нічого доброго не вихо-

дило, бо інтерв'юер у певний момент починав сперечатися зі своїм респондентом: не так, мовляв, усе це було, ой щось ти брешеш! І все – інтерв'ю кінець. Де ж правда? А правда, мабуть, у тому, що кожна людина одне й те ж бачить і оцінює по-своєму. Для нас дуже важливо й те, як усе було насправді, і те, як сама людина це оцінює.

Створення письмового тексту

А. К.: *Ми багато вже говорити про усне слово, хотілося б у вас запитати про співвідношення усного мовлення і письмового тексту. Чи доцільно говорити, що щось з них є більш чи менш важливим?*

Т. Ч.: Передусім скажу, що письмовий текст не дублює усний, він є, так би мовити, його версією, і як версія він дещо відрізняється від нього. За своїми професійними уподобаннями я надаю перевагу усному тексту. Усний текст, на мою думку, набагато більш інформативний, письмовий – більш придатний для наукового сприйняття. Загалом же вони доповнюють один одного. Для мене набагато прикріше втратити усний запис, аніж письмовий текст. Виходить, що ці версії все ж таки не рівноцінні. До того ж вони є й джерелом дещо різної інформації. Майте на увазі, що з результатами вашого інтерв'ю будуть працювати не тільки філософи чи історики, але й етики, психологи, психоаналітики, і кожен буде брати свій ракурс. Я думаю, що в усному записі такої інформації більше, вона більш різноманітна. А з іншого боку, наприклад, для логіків першорядно важливим є, мабуть, саме письмовий текст.

А. К.: *Гаразд, уявімо, що ми провели потрібну кількість розмов, достатньо висвітлили тему. Тепер нам потрібно оформити результати цих розмов для публікації. З власного досвіду можу сказати, що це нетривіальне завдання. Адже розмова, яка має наукову мету, навряд чи може бути відображена у вигляді простої стенограми.*

Т. Ч.: Певна річ, створення письмового тексту – украй важливий етап роботи інтерв'юера. Комусь справді може здатися, що в цьому немає нічого складного. Переписати літерами висловлене усно, та й годі. Але спробуйте-но прочитати такий запис, і ви зрозумієте: сприймати це як повноцінний текст неможливо. У чому ж справа? У тому, певно, що закони існування і сприйняття слова усного і слова письмового різні. Неefективним і малоприємним виявляється не лише читацьке сприйняття механічно записаної усної оповіді, а й усне дослівне відтворення вочевидь письмового тексту. Усім студентам знайоме це враження: лектор з кафедри з начебто розмовними інтонаціями промовляє задалегідь написаний ним письмовий текст – говорить «як по-писаному».

А. К.: *Співвідношення тут явно непряме. Отже, є ознаки творчої задачі?*

Т. Ч.: Створення письмового тексту на базі усної оповіді – справа непроста і сто відсотково творча! Перш за все нам потрібно якомога повніше передати в письмовій версії інформативну складову версії усної. І водночас у письмовому тексті ми повинні по можливості зберігати специфіку особистості респондента. Також, створюючи письмовий текст з усної оповіді респондента-філософа, автора власних статей і книжок, ми маємо подбати про збереження його творчої лабораторії, що інколи відкривається нам в живій розмові з ним. Скажімо, його ставлення до власних ідей, здобутків, хиб, написаних ним текстів, те, як він свої ідеї позиціонує стосовно своїх

колег, інтелектуальних попередників, на які наслідки він сподівається, чи довелося йому в житті вже побачити своїх послідовників – усього цього в академічних текстах ми зазвичай не знайдемо. І це все потрібно зберегти в письмовому варіанті вашого інтерв'ю.

К. М.: *Можливо, ви наведете приклад творчого потенціалу, який несе в собі перетворення усного тексту на письмовий?*

Т. Ч.: Наведу. У книзі інтерв'ю з Кримським так з'явився розділ «Концепція. Атакуючий обзор» (назва, що її запропонував сам Сергій Борисович). Ми з ним домовилися, що там він спробує викласти основні, «хребетні» ідеї свого світогляду і своїх праць.

В інтерв'ю з Горським склалося дещо по-іншому. Розповідь Вілена Сергійовича аж ніяк не скидалася на «атакуючий обзор», скоріше вона могла б мати назву «як я дійшов до такого інтелектуального життя». Ми говорили з ним про те, як з однієї теорії, однієї концепції випливала інша; як після однієї книжки він писав наступну. В результаті, утім, він, як і Кримський, перевертає отой свій творчий «килимок», про який я вам казала, лицьовою стороною до читачів – а це ж ой як важливо! Академічна модель наукового тексту, скажімо, така, як монографія, цього ніколи нам не відкриє.

К. М.: *Чи можна якось структурувати процес створення тексту з усного субстрату, виділити в ньому якісь ключові точки?*

Т. Ч.: Що ж, ми з вами трохи поговорили про те, чого чекаємо від створення письмового тексту інтерв'ю. Тепер звернемо увагу на те, як це робиться. Перший, добре вам знайомий етап перетворення усного слова на письмовий текст – це механічне, літера за літерою, перенесення звукової версії на письмо – так звана розшифровка. Тут важливо в жодному разі не намагатися одразу редагувати цей текст. У жодному разі! Бо з таких намагань випливають деякі неприємні речі, я стикалася з ними при подальшій роботі з редактором. З моїм редактором, пані Мирославою Карацубою з Видавничого дому Дмитра Бураго, мені дуже пощастило. Мирослава – професійний філолог, і, зрештою, у створенні письмового тексту нас було двоє. І ось коли вона почала одночасно робити й редактуру, ми, побачивши результат, одразу ж від цього відмовилися. Виявилось, що редагувати на письмі можна лише вже існуючий письмовий текст.

Отож, ми зіткнулися з тим, що в нас мають бути два письмові варіанти: так званий первинний, без жодної редактури, і другий, відредагований, літературний – той, що йде вже до читача. Тобто створення письмового варіанту інтерв'ю – це нешвидка і досить копітка робота. Ми з пані Мирославою, працюючи двічі на тиждень цілий робочий день, готували книжку інтерв'ю з Кримським майже рік. Роботу над цією книжкою я вважаю вдалою. І скажу, чому. По-перше, тут велика заслуга пані Мирослави. По-друге, є відгуки, які показали, що ми таки хороший текст зробили. Нам казали люди, які добре знали Сергія Борисовича, що коли вони читали цю книгу, у них було враження, ніби він тут поруч і вони навіть його голос з властивими йому інтонаціями чують. А люди, які його за життя не знали і знайомі були лише з його творчим доробком, прочитавши книжку, казали мені: «Нарешті ми познайомилися з Сергієм Борисовичем». Мабуть, це в мене був таки вдалий досвід: усе, що хотілося зберегти з усного інтерв'ю, було, на мою думку, збережене.

К. М.: *А чи ставалися з вами курйозні випадки в такій серйозній і творчій праці, як підготовка письмового тексту розмов?*

Т. Ч.: Так, звісно, трапляються веселі епізоди. Але краще б їм не траплятися. Якщо первинну розшифровку робите не ви, а хтось інший, не виключено, що це буде

людина, яка не має відношення ані до філософії, ані до вищої освіти взагалі. Тому моя порада – дуже уважно читайте те, що ви від неї одержите. Бо можуть бути «сюр-призи». Так, у своєму інтерв'ю Сергій Борисович переповідає власними словами відомий вислів Маркса з «Німецько-французького щорічника»: мовляв, покрови спали й огидна постать деспотизму постала у всій своїй наготі. І розшифровувачка, яка гадки не мала ні про той «Щорічник», ні про Маркса з Енгельсом, записала це так: «Поки ви спали, одяг спав з людини, і все стало видно». Ми з пані Мирославою помирили зі сміху! А далі з її ж ласки ми надібали в оповіді Кримського якогось «Андрея Єврея». Ми голову собі зламали, відшукуючи такого персонажа. Аж виявилось, що наша шановна розшифровувачка почула у Кримського посилання на Андре Жида, але, грішним ділом, не відаючи, хто такий був насправді отой Андре Жид, запідозрила в згадці про нього непротокольний вираз – у результаті ми і знайшли в розшифрованому нею тексті загадкового «Андрея Єврея»! І таких випадків у нас було чимало. Тож, дівчата, пильнуйте.

До чого я це кажу? Коли ви вже після розшифровки берете в роботу письмовий текст, хоча це власне ще не текст, а «болванка», обов'язково зіставляйте його з усним записом. На цю роботу у нас з Мирославою пішло дуже багато часу, але цей час не був згаяний намарно – ми там познаходили ще стільки «ляпів»!

А. К.: *У нашому Товаристві така практика, що ми самі розшифруємо записи, останнім часом – із застосуванням спеціалізованих програм. Ми на власному досвіді переконалися, що треба уважно вчитувати розшифровки, бо щось «не те» в них неодмінно пролізе. До того ж існує проблема студентської ерудиції: деякі власні назви, абрєвіатури чи імена студентам невідомі, і вони чують іноді зовсім не те, що було сказано. Не «Андрея Єврея», звісно, але спотворені прізвища чи неіснуючі організації – це теж, погодьтесь, зовсім не те, що треба. Утім, наша перевага в тому, що розшифрований текст переглядають і наш інтерв'юєнт, і науковий редактор від Sententiae. Даруйте за ліричний відступ, але це реакція на речі, що є для нас дуже близькими. Продовжимо наш рух етапами перетворення розмови на письмовий текст.*

Т. Ч.: Отож, первинний, «механічний» варіант письмового тексту обов'язково потрібно зіставляти зі звукозаписом, а вже потім редагувати. І ще, дуже бажано, щоби хоч одна людина, причетна до створення тексту філософського інтерв'ю, була за фахом філософом. Інакше можна наразитися на багато небезпечних ситуацій. У вас у цьому плані ситуація ідеальна, бо всі причетні, як я розумію, є філософами.

К. М.: *Саме так. Усі дотичні до проєктів Товариства є філософами, нехай і представниками різних поколінь.*

Т. Ч.: Чудово, однією проблемою менше!

Потому мені ще видається дуже важливим при редагуванні по можливості зберігати ті особливості усного тексту, про які ми з вами вже говорили: інтонаційне забарвлення, габітус живої розмови. До речі, коли ми вже зробили книжку з Сергієм Борисовичем, перед нами постала проблема її назви. І нашого видавця Дмитра Сергійовича Бураго, якого я дуже люблю і поважаю, бентежило слово «розмова» («разговор»). Назва в оригіналі була така: «Наш розговор длиною в жизнь». Її, власне, запропонував сам Сергій Борисович. Дмитру Сергійовичу здавалося, що можна замінити слово «розмова» словом «бесіда» чи «співбесіда», проте коли ми спробували поставити це в назву, щось істотне зникло. Виявляється, бесіда і співбесіда – це не те

ж саме, що розмова! Зрештою, ми з пані Мирославою й Віктором Ароновичем наполягли на слові «розмова». І мені й досі здається, що ми такі були праві.

Потрібно зважати й на те, що письмовий текст інтерв'ю, як правило, буває більш насиченим, складнішим – і того не треба лякатися, це нормально, бо коли ти читаєш, ти в будь-яку мить можеш зупинитися, зробити паузу, попити чайку, поговорити з друзями і потім без проблем повернутися до тексту. Цього немає в усному викладі: якщо ти робиш перерву, то коли повертаєшся, у тебе залишається враження лакуни. Письмовий текст більш фрагментарний, самостійний; усний виклад менш захищений, він тримається на звучанні слова, на інтонації, на енергетиці розповіді. Його небажано переривати, бо в ньому помітніша дистанція перерваності.

А. К.: *Пані Тетяно, виникло питання щодо мовчання: чи завжди варто – і як саме – передавати його на письмі? Як бути з перекручуваннями й хибними інтерпретаціями з боку редактора щодо мовчання респондента?*

Т. Ч.: Для мене мовчання – таке ж промовисте, як і слово. Це – вихідний пункт. Мовчання в інтерв'ю може мати під собою багато причин, але хоч би якими ці причини були, вони про щось говорять, починаючи від стану респондента до характеру самої його думки. Так чи інакше, мовчання настільки значуще для нас, що його доцільно позначати на письмі. Звісно, в усталеному форматі академічного тексту це зробити важко. Але в письмовому тексті філософського інтерв'ю – на мою думку, необхідно.

Тож постає питання – як правильно передати мовчання на письмі? Можна, наприклад, просто ставити три крапки. Ось Віктор Аронович підказує, що можна робити ремарки – скажімо, писати в дужках «пауза» або «мовчання». Пам'ятаєте, як колись передавали на письмі промови наших можновладців? Людина проголошує якесь гасло – і наводиться ремарка «тривалі бурхливі оплески». А можна уявити й таку: «довга гнітюча тиша». Жартую, звичайно. Ну, ще можна позначати мовчання відступами в тексті, наприклад, ставити три крапки і два пробіли. У кожному разі ігнорувати, «замовчувати» мовчання респондента, переписуючи його висловлювання таким чином, щоб пауз взагалі не було помітно, значить збіднювати реальний зміст інтерв'ю. Ще гірше, утім, дописувати до кожного такого місця спеціальний редакторський коментар – мовчання людини не потребує, щоб ми його надміру педальовали. Отже, треба думати – і розв'язувати цю проблему щоразу наново, відповідно до вимог кожної ситуації зосібна. Мовчання завжди особливе...

Утім, мій досвід створення письмового, тим більш літературного тексту інтерв'ю на базі його усного запису, на жаль, невеликий – дві книжки і декілька журнальних фрагментів. Гадаю, сукупний інтерв'юерський досвід вашої команди під плідним керівництвом пана Олега Хоми вже тепер набагато більший.

К. М.: *Можливо, зараз буде доречно назвати це якісь наявні приклади фіксації усного мовлення, що є, на вашу думку, важливими для історії філософії?*

Т. Ч.: Є ще така дотична до нас форма усної історії філософії – аудіозапис лекцій. Скажімо, відомий запис лекцій Мамардашвілі. Є цікавий досвід філософських інтерв'ю і збереження їх у формі письмового тексту серед наших вітчизняних дослідників. Найперша з тих, кого хочу згадати, – звичайно, Інна Володимирівна Голубович, доктор філософських наук, дослідниця біографічного методу в історії філософії. Працюючи протягом багатьох років на кафедрі філософії гуманітарних факультетів Одеського національного університету, а тепер і очолюючи цю кафедру, Інна Володимирівна створила цілу команду студентів і аспірантів, які беруть

досить вдалі інтерв'ю у своїх викладачів-філософів. У цих інтерв'ю втілюється біографічний метод. Їх відзначають особливі стиль і манера, тож, гадаю, можна вже говорити про існування самобутньої одеської школи філософських інтерв'ю.

Є також зарубіжний досвід, близький до царини наших із вами інтересів. Наприклад, існує, до того ж в українському перекладі, надзвичайно цікава книжка інтерв'ю з Еманюелем Левінасом «Етика і Безконечність»⁸. Ці інтерв'ю взяті незадовго до смерті філософа...

В. М.: *Ні-ні, вони були записані значно раніше, ще 1981 року.*

Т. Ч.: Я перепрошую, дівчата, ви чуєте Віктора Ароновича? Він точно все підкаже.

А. К.: *Так-так.*

В. М.: *Перепрошую, що втручаюся. Я точно сказати нічого не можу, у мене під рукою, на жаль, цієї книжки немає. Але за своїми жанровими ознаками вона, як мені здається, репрезентує не стільки усну історію філософії, скільки просто усне філософування. Еманюель Левінас розгортає тут свої філософські погляди, до того ж саме в усній формі – у низці тематичних бесід. А з ним розмовляє інший, теж доволі відомий французький філософ, але вже молодшого покоління, на 45 років, якщо не помиляюся, молодший за Левінаса, – Філіпп Немо. Книжка ця вийшла українською мовою в перекладі нашого колеги Олега Васильовича Білого.*

А. К.: *Щойно знайшла цю книжку, 2001 року переклад вийшов у видавництві Port-Royal, інтерв'ю справді датовано лютим-березнем 1981 року.*

В. М.: *Ось якразий приклад філософування у формі інтерв'ю.*

Т. Ч.: Так, це гарний приклад усного викладу філософських поглядів і потім, до речі, перетворення цього викладу на письмовий текст. Ще пригадується історик античної філософії П'єр Адо, його книжка «Філософія як спосіб життя»⁹ нещодавно теж вийшла в українському перекладі...

В. М.: *Так, у 2020 році. У цій книзі в нього беруть інтерв'ю двоє його колег (не пам'ятаю, хто саме¹⁰), і під час цього інтерв'ю Адо розповідає про своє життя, формування своїх поглядів, про те, як він розуміє історію античної філософії і які практичні настанови з неї виводить.*

Т. Ч.: Певно, зараз уже є ще щось, треба запитати доктора Гугла, раптом він підкаже. Єдине, про що я шкодую, це те, що ми не маємо в доступі звукозаписів, і нам ні з чим порівняти ці тексти. Але навіть коли є тільки текст, уже видно, наскільки це важлива й унікальна галузь. В кожному разі, ці приклади свідчать про унікальність усної історії філософії, її незамінне значення. Це – та галузь філософії, яка безумовно має тенденцію до розвитку.

Про публічну філософію

А. К.: *Як ви вважаєте, чи всі випадки публічних філософських розмов можуть вважатися прикладами усної історії філософії?*

⁸ Див.: [Левінас 2001].

⁹ Див.: [Адо 2020].

¹⁰ У книжці П. Адо веде бесіду зі старшою викладачкою Школи вищих студій у соціальних науках (Париж) Жані Карлье та професором університету Чикаго, викладачем філософії, історії наук та теології Арнольдом Айрою Девідсоном.

Т. Ч.: Безумовно, ні. Безумовно, не всі! Публічність будь-якого раціонального дискурсу – річ стільки ж невідворотна, скільки й неоднозначна. І у сфері усного філософування вона неодмінно присутня: чи то в цілком відкритому, чи то в латентному стані. З одного боку, лекція філософа або його співбесіда з колегами на широку аудиторію, з другого – інтерв'ю, де філософ і його інтерв'юер спілкуються віч-на-віч, майже приватно. Я в таких випадках, розпочинаючи інтерв'ю, завжди кажу своєму респондентові: «Зважте, нас тут з вами двоє, але між нами є третій – диктофон. І через нього нас почують усі, хто ладен буде нашу бесіду слухати. Як зараз, так і далеко по тому». Узагалі ж, перший класичний варіант публічності філософії зустрічаємо ще на грецькій агорі. Філософ виходив на міський майдан і там виголошував свої думки і навіть гроші на цьому заробляв.

В. М.: *А хтось принципово відмовлявся від грошей.*

Т. Ч.: Так, хтось уже тоді не хотів своєю думкою і натхненням заробляти гроші (згадаймо лишень відому сварку Сократа з Арістіппом Кіренським). Це були такі перші приклади. І далі в історії ми бачимо, як прекрасна ідея публічності високої людської думки набуває щодалі потворнішого вигляду, аж до перетворення на політичну державну ідеологію з її примусовою всезагальністю. Такі історичні метаморфози Евальд Васильович Ільєнков – це ім'я вам, напевно, знайоме – називав «земни ми поневіряннями небесного ідеалу»...

Ось і зараз так само. Коли творчу філософську ідею намагаються розповсюдити на загал, пристосувати, спростивши, до нагальних потреб сьогодення, то що з нею тоді відбувається? Вона або поступово зникає з інтелектуального обр'ю, або ж неминуче стає картою в політичній грі різноманітних «гравців», що обслуговує їхні владні чи суто комерційні інтереси. Філософія, як і, наприклад, вища математика або теоретичні проблеми фізики, і публічність – це, на мій погляд, сполучення дуже небезпечне. Потрібно зважати на те, що певні галузі духовної діяльності є досить самостійними, вони не можуть бути без втрат асимільовані широкою публічною сферою. Їх сприйняття потребує інтелектуальної і освітньої підготовки.

Я віддавна боюся гасел типу: «Мистецтво належить народів» або «Мистецтво в маси». І стосовно філософії такий підхід видається мені неприродним і дуже небезпечним. Коли філософію перетворюють на гасла або починають викладати так, аби кожному одразу й без підготовки все було в ній зрозуміло, мені це видається згубним, перш за все, для тих, хто змушений сприймати її в такому примітивізованому вигляді. Не менш руйнівним для філософської культури нинішньої доби є, на мою думку, і намагання деяких сучасних «інтелектуалів» гранично формалізувати й раціоналізувати будь-яку філософську ідею, зводячи її таким чином до стандартів «цифрового» мислення і перетворюючи на своєрідний інформаційний «кейс».

Треба все ж таки сподіватися, що філософія залишиться собою, куди б її не припасовували. Колись Володимир Іларіонович Шинкарук, наш багаторічний директор Інституту філософії, дуже цікава людина, непересічний вчений, глибокий, до речі... На жаль, нікому було тоді брати в нього інтерв'ю. Немає його й не буде більше ніколи. Є тільки його книжки. А він міг би ой скільки цікавого розповісти! Так от, Шинкарук колись казав, пробачте, про блазеньський ковпак, який одягають на філософа, щоб він був схожий на абиякого громадянина. Ех, багато чого він мав на думці, коли про це говорив! Тож мені здається, що ця публічність і є тим самим «блазеньським ковпаком», який одягають на філософа, щоб він був більш схожий на інших. Але з цього, як правило, нічого не виходить – ковпак лишається ковпаком, філософ філософом, і нічого з цим не вдієш.

Зрештою, кожен має те обличчя, яке йому дала матінка-природа і життєвий шлях, який він пройшов. Він не має дорікати математику або фізику за те, що їхня наука недоступна для нього без спеціальної підготовки. Очевидно, що для того, аби її осягти, потрібно багато вчитися, мати до неї наснагу й талант. А якщо ти тієї науки не вивчав і того таланту не маєш, то це ж не недолік, а твоя ознака, можливо, ти знаєш і вмієш щось інше. Так само й із філософією. Вона не повинна бути настільки публічною, щоб бути сприйнятною для кожного, без його власної внутрішньої праці над собою, над матеріалом, який він вивчає.

А. К.: *Відчуваю, що ви не надто добре ставитеся до публічності у філософії...*

Т. Ч.: Так, маю сказати, що я погано ставлюся до публічності у філософії. І це, сподіваюся, не є виявом снобізму чи закритості. Просто, на моє переконання, культура розвивається так, що для опанування її досягнень завжди потрібна дуже ретельна і щільна робота з власною свідомістю, з власною освіченістю, з власним духом. Це як із класичною музикою, до речі. Погано я ставлюся до публічності, скажімо, класичної музики. Треба вчитися її розуміти – і тоді вона стане для тебе доступною.

Перекладач і процес інтерв'ювання

А. К.: *Пані Тетяно, хотіла б ще запитати вашої думки щодо ролі перекладача як посередника на самому інтерв'ю: чи це ускладнює інтерв'ю через можливі хибні інтерпретації перекладача чи навпаки – відкриває нові можливості?*

Т. Ч.: Дякую, Аміно. Таке ваше питання наприкінці інтерв'ю досить несподіване, але, як на мене, дуже слушне. Особистого досвіду ведення інтерв'ю з перекладачем у мене немає, але проблеми такого спілкування вже досить очевидні й, безумовно, потребують осмислення. Тож спробую.

Насамперед я бачу тут дві проблеми. Перша лежить на поверхні, це проблема адекватності перекладу. Вона мені видається переважно технічною, тут я маю на увазі професійність перекладача – його рівень володіння мовою респондента, здатність швидко перекладати, бажано аж до синхронності. Звісно, такий перекладач, та ще й обізнаний із філософією – явище поки що рідкісне, до того ж дороге й тому не завжди доступне. Сподіваюся, в недалекому часі нам зарадить у цьому відношенні розвиток інформаційних технологій і ми отримаємо щось на зразок Гугл-перекладача, тільки більш досконале, ніж зараз.

Скажімо, інтерв'юер і респондент матимуть у вухах малесенькі девайси на зразок сережок і з їхньою допомогою будуть вільно спілкуватися кожен своєю мовою, розуміючи мову співрозмовника через автоматичний синхронний переклад. А поки ми ще до такої розкоші не дожили, вивчайте мови, дорогі колеги. Правий був класик, коли казав: людина стільки разів людина, скільки мов вона знає. Адже мова – це не тільки вербальний спосіб передачі інформації. Я дуже люблю вислів Гайдегера про те, що мова для людини – це дім її буття.

А. К.: *Справді, знайти доброго знавця іноземної мови, що буде також і добрим фахівцем у філософії, не дуже легко (принаймні, не в кожній мовній царині).*

Т. Ч.: І отут ми переходимо до другої, мабуть, ще складнішої проблеми. Вона аж ніяк не лежить на поверхні, але коли вона дається взнаки, жодні технічні «іграшки» нам уже не допоможуть. Скористаюся, з вашої ласки, цим Гайдегеровим образом: отой дім буття, ваш або будь-кого іншого, скажімо, вашого респондента, може бути гостинно відкритим назустріч або сторожко перед вами привідчинятися, або ж принципово залишатися замкненим щодо всього «чужого та ворожого». Тобто друга

наша проблема полягає в тому, що мова здатна поставати і як спосіб встановлення контакту між людьми, і як спосіб його руйнації. У цьому ракурсі актуалізується вже не технічний рівень, а психологічний та морально-етичний стан різномовних співрозмовників, що визначає успішність інтерв'ю, а інколи й саму його можливість.

А до речі, Аміно, у вас був досвід інтерв'ю з перекладачем?

А. К.: *Ми якось з колегами брали інтерв'ю англійською мовою у французької філософині Барбари Касен, що перекладала різних авторів, зокрема Парменіда, Ханну Арендт. Англійська – не рідна мова ні для нас, ні для пані Касен, тому певні дрібні непорозуміння могли відбуватися. Але я також пам'ятаю, як Барбара Касен давала публічну лекцію французькою у нас в університеті. І перекладав виступ пані Барбари професійний філолог, який, на жаль, не мав філософської освіти. Проблема була в тому, що він часом перекладав зміст не зовсім коректно – до такої міри, що Костянтин Сігов змушений був ще раз перекладати чи доповнювати його переклад суто філософськими уточненнями. І навіть при цьому ми зіткнулися з певними смисловими труднощами на стадії розшифровки тексту лекції.*

Т. Ч.: Звісно ж, тут був необхідний Костянтин Сігов – вільна французька й філософський фах. Ось це, Аміно, перша проблема, пов'язана з перекладом, про яку ми з вами говорили. А от вам ілюстрація другої проблеми. Це мій одиничний, але дуже гіркий досвід. Наприкінці 90-х років у рамках проекту Спілберга ми поїхали на Буковину брати інтерв'ю в тих, що пережили Голокост. Узагалі, у тих рідкісних в Україні випадках, коли ми не знали мови респондента, питання розв'язувалося таким чином, що Фонд знаходив інтерв'юера, який сам був носієм відповідної мови. Але я стикалася з тим, як негативно респонденти реагують на необхідність перекладу під час інтерв'ю.

З цих причин у мене одне чи два інтерв'ю так і не відбулися. Це були переважно дуже літні люди, які мешкали в маленьких гірських містечках. З нашими громіздкими й дорогими відеокамерами ми дуже важко добиралися до них і наївно вважали, що це найбільші труднощі, які нам доведеться долати. Ми зовсім не чекали, що справжні складнощі в нас іще попереду. У містечку Сторожинець в мене було заплановане інтерв'ю з дуже літнім подружжям, і я багато надій покладала на це інтерв'ю, бо там, за попередніми даними, була досить неординарна історія. Спочатку все йшло добре. Нас прийняли гостинно, але спілкувалися зі мною виключно на ідиш, хоча й, безумовно, знали українську. Ще до початку інтерв'ю вони розпитували мене, хто я така, хто мої батьки, де я вчилася й таке інше. І коли виявилось, що я на ідиш вільно спілкуватися не можу (а це, на жаль, прикра правда: мову моєї улюбленої бабусі Рахілі я так і не спромоглася вивчити як слід) – настрої моїх респондентів змінився і, зрештою, вони взагалі відмовилися від інтерв'ю.

К. М.: *Чому для цих людей було настільки принципово спілкуватися саме мовою ідиш? Якими були причини?*

Т. Ч.: Я багато думала, чому зруйнувався вже, здавалося б, встановлений контакт. Адже все своє життя вони прожили в українському середовищі – невже їм до такої міри важливо було спілкуватися зі мною саме їхньою рідною мовою? Багато чого могло за цим стояти. Але, зрештою, я дійшла висновку, що суть справи для них полягала не стільки в цінності рідної мови, яку вони зберегли, а я ні, скільки в самому предметі розмови. Певно, якби я обговорювала з ними якісь суто побутові проблеми, ціни на ринку, стосунки з сусідами тощо, вони спілкувалися б зі мною українською без жодних проблем. Але ж інтерв'ю вимагало від них розповіді про болю-

чий особистісний досвід жаху, знуцань і приниження, якого вони колись зазнали та в глибині душі ще й соромилися його! І ось, ділитися усім цим зі мною, «чужою» (а я ж таки була для них «чужа»), вони не хотіли...

Мабуть, двері дому їх буття частіше лишалися для людей зачиненими. Боронь мене Боже їм за те дорікати, але я не думаю, що їхнє життя від того ставало легшим. Та й зі мною гіркота цього досвіду лишається досі. Отак я вам відповім на ваше запитання, Аміно.

А. К.: *Пані Тетяно, щиро вам дякуємо за ваш час і за чудову розмову!*

Т. Ч.: І я дякую вам за можливість висловити думки, дуже важливі для мене.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Адо, П. (2020). *Філософія як спосіб життя*. Київ: Новий Акрополь.
- Будзей, О. (2018, 12 березня). Марисова Людмила Йосипівна. Кам'янець-Подільський. <https://k-p.net.ua/blogu/bydzey/4916-marisova-lyudmila-yosipvna.html>
- Горський, В. (2014). *Я прожив щасливу життя. (Цикл інтерв'ю Т.А. Чайки)*. Київ: Издательский дом Дмитрия Бураго.
- Зборовська, К. et al. (2019). Усна історія філософії: письмовий формат. *Філософська думка*, (4), 6-52.
- Крымский, С. (2012). *Наш разговор длиною в жизнь. (Цикл интервью Татьяны Чайки)*. Киев: Издательский дом Дмитрия Бураго.
- Левінас, Е. (2001). *Етика і Безконечність. Діалоги з Філіпом Немо*. Київ: Port- Royal.
- Малахов, В., Сімороз, О., Дмитренко, С., & Зайченко, Є. (2021). Етика в дослідницьких практиках 60 - 80-х років. *Sententiae*, 40(3), 162-179. <https://doi.org/10.31649/sent40.03.162>
- Сигов, К. (Сост.). (2013). *Свідетельство: традиції, форми, імена*. Київ: Дух и Литера.
- Чайка, Т., Кхелуфі, А., & Мірошник, К. (2024). Слово письмове і слово усне: у напрямку до усної історії філософії. Частина I. На перетинах долі: Таємниця старовинного килимка. *Sententiae*, 43(1), 190-211. <https://doi.org/10.31649/sent43.01.216>

Одержано 10.10.2023

REFERENCES

- Ado, P. (2020). *Philosophy as a way of life*. [In Ukrainian]. Kyiv: New Acropolis.
- Budzei, O. (2018, March 12). Lyudmila Yosypivna Marysova. Kamianets-Podilskyi. [In Ukrainian]. <https://k-p.net.ua/blogu/bydzey/4916-marisova-lyudmila-yosipvna.html>
- Gorsky, V. (2014). *I lived a happy life (Interview series by T.A. Chaika)*. [In Russian]. Kyiv: Dmitriy Burago.
- Zborovska, K. et al. (2019). Oral History of Philosophy: Written Format. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (4), 6-52.
- Krymsky, S. (2012). *Our life-long conversation. (Tatiana Chaika's series of interviews)*. [In Russian]. Kyiv: Dmitriy Burago.
- Levinas, E. (2001). *Ethics and Infinity. Dialogues with Philip Nemo*. [In Ukrainian]. Kyiv: Port-Royal.
- Malakhov, V., Simoroz, O., Dmytrenko, S., & Zaichenko, E. (2021). Ethics in research practices of the 1960s and 1980s. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(3), 162-179. <https://doi.org/10.31649/sent40.03.162>
- Sigov, C. (Ed.). (2013). *Testimony: traditions, forms, names*. [In Russian]. Kyiv: Duh i Litera.

Chaika, T., Kkhelufi, A., & Myroshnyk, K. (2024). The Written Word and the Oral Word: Toward an Oral History of Philosophy. Part I. At the Crossroads of Fate: The Secret of the Ancient Rug. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 43(1), 190-211. <https://doi.org/10.31649/sent43.01.190>

Received 10.10.2023

Tetiana Chaika, Amina Kkhelufi, Kseniia Myroshnyk

The Written Word and the Oral Word: Toward an Oral History of Philosophy. Part II. Conception

An interview of Amina Kkhelufi and Kseniia Myroshnyk with Tetiana Chaika, dedicated to the method of oral history of philosophy.

Тетяна Чайка, Аміна Ккхелуфі, Ксенія Мирошник

Слово письмове і слово усне: у напрямку до усної історії філософії. Частина II. Концепція

Інтерв'ю Аміни Ккхелуфі і Ксенії Мирошник з Тетяною Чайкою, присвячене методам усної історії філософії.

Tetiana Chaika, PhD in Philosophy, former Researcher at the H. S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine, Kyiv (until 2015), now retired and residing in Nahariya (Israel).

Тетяна Чайка, к. філос. н., до 2015 р. науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. Сковороди Національної академії наук України (Нагарія, Ізраїль).

e-mail: tavi_mail@ukr.net

Amina Kkhelufi, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Аміна Ккхелуфі, аспірантка філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка (Україна).

e-mail: amina.khelufi@gmail.com

Kseniia Myroshnyk, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ксенія Мирошник, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: kseiiamyroshnyk@gmail.com
